

**აფხაზთა მუჰაჯირობა და აჭარაში დამკვიდრება
(მიზეზები, ქრონოლოგია, განსახლების არეალი)**

**Migration of Abkhazians and Settlement in Adjara:
Reasons, Chronology, and Settlement Patterns**

ჯემალ კარალიძე

შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
საქართველო, ბათუმი

რევაზ დიასამიძე

შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
საქართველო, ბათუმი

Jemal Karalidze

Shota Rustaveli shtate University
Georgia, Batumi

Revaz Diasamidze

Shota Rustaveli shtate University
Georgia, Batumi

ABSTRACT

The Caucasus region has historically attracted the attention of powerful states seeking to expand their influence. During the 16th century, Russia initiated an active policy to establish its presence in the Caucasus, leading to a decisive rivalry with the previous regional powers, the Ottomans and Iran, during the 18th century. Capitalizing on the favorable international context and the sentiments of the Caucasian peoples, Russia gained a significant advantage in the region by the turn of the 18th-19th centuries.

Following Russia's penetration into Transcaucasia, the issue of the Abkhazian Principality gained prominence in the early 19th century. In 1806, recognizing the circumstances, the head of Abkhazia, Kelesh Beg Sharvashidze, decided to seek protection under Russia, as the Ottomans showed no intention of relinquishing control over Abkhazia. The fate of the principality was ultimately determined by the intense conflicts between Russia and the Ottoman Empire during the first half of the 19th century. On July 12, 1864, the Abkhazian Principality was abolished, and its last leader, Mikheil Sharvashidze, was exiled to Russia.

Russia's subsequent objective became evident: to reorganize Abkhazia, a strategically vital region along the Black Sea coast, under the empire's administrative, economic, and demographic interests. As a result, a forced mass emigration of Abkhazians took place in 1867, with a significant number settling in Adjara. However, the migration of Abkhazians to Adjara had already commenced before this emigration wave, dating back to the late 18th century. Nonetheless, the majority of Abkhazians who settled in Adjara arrived during the 1860s and 1870s. Several families completely abandoned Abkhazia, with some of their descendants no longer residing there. Testimony to this can be found in the presence of Kudbes, Atrushbes, and Khokhbes descendants living in Adjara.

The majority of Abkhazian immigrants settled in Batumi and its environs, primarily within the present-day Khelvachauri Municipality, including locations such as Bartskhana, „Gorodok“, Angisa, Minda, Adlia, Feria, Salibauri, Sameba, Kakhaberi, and Charnali. The local population of Adjara warmly welcomed these emigrants, fostering a harmonious coexistence between Georgians and Abkhazians for nearly a century and a half. Remarkably, there has been no recorded instance of ethnic-based confrontation, an aspect deserving thorough analysis and evaluation.

საკვანძო სიტყვები: აფხაზთა მუჰაჯირობა, აფხაზები აჭარაში, რუსეთ-ოსმალეთის ომი (1877-1878).

Keywords: Migration of Abkhazians, Abkhazians in Adjara, Russian-Ottoman war (1877-1878).

ნაშრომში ახალი საარქივო დოკუმენტებისა და სხვადასხვა წყაროების შედეგად მოპოვებული მასალების საფუძველზე შესწავლილია აფხაზი ერის ისტორიის ტრაგიკული მოვლენის – მუჰაჯირობის მიზეზები, აჭარაში დასახლების ქრონოლოგია და განსახლების არეალის საკითხები. ნაშრომი დადებით როლს შეასრულებს ქართულ-აფხაზური ურთიერთობის მოგვარების საქმეში.

კავკასია, როგორც ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი გეოსტრატეგიული რეგიონი, უძველესი დროიდან იყო მსოფლიოში გაბატონების მოსურნე ახლო თუ შორეული ძლიერი სახელმწიფოების პირველხარისხოვანი სამიზნე. XV-XVI საუკუნეებიდან კავკასიაში გაბატონებისათვის სამი დიდი სახელმწიფოს – ოსმალეთის, ირანისა და რუსეთის ინტერესები გადაიკვეთა.

რუსეთის სწრაფვა ჩრდილოეთ შავი ზღვისპირეთსა და კავკასიაში დასამკვიდრებლად განპირობებული იყო როგორც სავაჭრო-ეკონომიკური, ისე სამხედრო-სტრატეგიული ინტერესებით.

რუსეთისა და კავკასიელი ხალხების ურთიერთობის თვალსაზრისით გარდამტეხი აღმოჩნდა XVIII საუკუნე. ამიერიდან კავკასიაში

გაბატონებისათვის ბრძოლაში ირანსა და ოსმალეთთან ერთად აქტიურად ებმება გაძლიერებული რუსეთის სახელმწიფო. XVIII საუკუნეში რუსეთმა მნიშვნელოვან წარმატებებს მიაღწია. „ამ პერიოდში რუსეთის იმპერია გახდა უდიდესი ევრაზიული სახელმწიფო, ძლიერი არმიითა და ფლოტით“ (Россия и Восток 2002: 336). რუსეთის პოზიციების განმტკიცება შავი და კასპიის ზღვების აუზში მოითხოვდა საქართველოსთან ურთიერთობის განმტკიცება-გაღრმავებას. „რადგან საქართველო ამოდენა რეგიონში ერთადერთ ქრისტიანულ ქვეყანად რჩებოდა, რომელსაც სახელმწიფოებრიობა შენარჩუნებული ჰქონდა და, შესაბამისად, პოლიტიკურ დასაყრდენად გამოდგებოდა. საქართველოს რუსეთისათვის სტრატეგიული პლაცდარმის ფუნქცია უნდა შეესრულებინა წინა აზიაში პოლიტიკურ-ეკონომიკური გაბატონების დასახული ამოცანის განხორციელების პროცესში. სხვა რეალური მოკავშირე, რეალური დასაყრდენი მას ამ რეგიონში არ გააჩნდა“ (სამსონაძე 1988: 26-27).

რუსეთი ძლიერდებოდა მაშინ, როცა მისი ძირითადი მეტოქეები კავკასიაში – ირანი და ოსმალეთი – სუსტდებოდნენ. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო რუსეთის ძირითადი მეტოქის – ოსმალეთის დასუსტება. „XVIII-XIX საუკუნეთა მიჯნაზე ოსმალეთის იმპერია იმყოფებოდა უაღრესად მძიმე სოციალურ-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ კრიზისში“ (სვანიძე 2007: 260).

გეორგიევსკის ტრაქტატის გაფორმებას რუსეთი სერიოზულ გამარჯვებად მიიჩნევდა, რასაც ადასტურებს ეკატერინე მეორეს წერილი პავლე პოტიომკინისადმი, სადაც აღნიშნულია: „ქართულ საქმეებისათვის კიდევ ერთხელ გმადლობთ, შენ ჩემი ნამდვილი გულითადი მეგობარი ხარ (ამოდენა საქმეები ასე მოკლე ხანში?). ევროპის შურიანობას დამშვიდებით შევცქერით, რაც უნდა ის იყბედონ, ჩვენ კი ჩვენს საქმეებს ბრწყინვალედ ვაკეთებთ“ (Дурновини 1871: 11). რუსეთის წარმატებები კავკასიაში ფაქტიურად ევროპის სახელმწიფოების პასიურობის შედეგიც იყო. „დასავლეთის სახელმწიფოებში XVIII საუკუნის 80-იან წლებშიც სათანადოდ ვერ აფასებდნენ რუსეთის აღმოსავლური პოლიტიკის მოსალოდნელ შედეგებს. ამაზე მეტყველებს რუსეთის მიერ ყირიმის უმტკივნეულოდ მიერთება და გეორგიევსკის ტრაქტატის დადება“ (ჩხეიძე 2002: 223).

რამდენიმე საუკუნოვანი დაპირისპირება კავკასიაში XIX საუკუნის დამდეგს რუსეთის გამარჯვებით დასრულდა. სამწუხაროდ, კავკასიის პოლიტიკური ერთეულები უფრო დიდი პოლიტიკის ობიექტები აღმოჩნდნენ, ვიდრე სუბიექტები (Дегоев 2001: 50). ოსმალეთისა და ირანის მცდელობა, გამოესწორებინათ მდგომარეობა, უშედეგო აღმოჩნდა. 1804-1813, 1826-1828 წლების რუსეთ-ირანისა და 1806-1812, 1828-1829 წლების რუსეთ-თურქეთის ომების შედეგად რუსეთმა არათუ შეინარჩუნა, არამედ კიდევ უფრო გააფართოვა და განამტკიცა პოზიციები კავკასიაში. იგი ენერგიულად შეუდგა სრული ბატონობის დამყარებას, რაშიც

მოხერხებულად იყენებდა ადგილობრივ პოლიტიკურ ერთეულთა შორის დაპირისპირებას.

XIX დასაწყისში რუსეთის პოზიციების განმტკიცებამ კავკასიაში აფხაზეთის მთავარს საგარეო პოლიტიკური ორიენტაციის გადახედვისაკენ უბიძგა. ქელემ-ბეგ შარვაშიძე ხვდებოდა, რომ ადრე თუ გვიან აფხაზეთის ჯერიც დადგებოდა (ქორთუა 1964: 109). 1806 წლის მაისში მან რუსეთის ხელისუფლებას მფარველობაში მიღების თხოვნით მიმართა. იმავე დროს აფხაზეთის მთავარი დაუახლოვდა სამეგრელოს სამთავროს. ქელემ-ბეგის ვაჟი საფარ-ბეგი მოინათლა (ნათლობის სახელი გიორგი) და გრიგოლ დადიანის და თამარი შეირთო. 1806 წის ივნისში ქელემ-ბეგმა რუსეთის მფარველობაში შესვლის საკითხი ლიხნში მოწვეულ სახალხო ყრილობაზე განიხილა. ყრილობამ მთავარს მხარი დაუჭირა. 1806 წლის დეკემბერში სულთანმა სელიმ III-მ რუსეთს ომი გამოუცხადა. აფხაზეთში ვითარება დაიძაბა. მთავრის ხელისუფლებისათვის ბრძოლა დაიწყო ქელემ-ბეგის ვაჟმა ასლან-ბეგმა, რომელმაც 1808 წელს მამა მოკლა. რუსეთი ჩაერია და 1810 წელს ალექსანდრე I-მა საფარ-ბეგ (გიორგი) შარვაშიძე დაამტკიცა აფხაზეთის მთავრად მემკვიდრეობის უფლებით, რუსეთის იმპერიის მმართველობის ქვეშ (Дзидзария 1988: 48-49).

რუსეთის დესანტმა 1810 წლის 10 ივლისს დაამარცხა სოხუმში განლაგებული ოსმალური გარნიზონი და ქალაქს დაეუფლა. ოქტომბერში გიორგი შარვაშიძეს საზეიმოდ გადაეცა სამთავრო ნიშნები, მან დაიფიცა რუსეთის ერთგულებაზე, რითაც გაფორმდა აფხაზეთის სამთავროს რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შესვლა (ნარკვევები 1960: 140; დუმბაძე 1957: 215-223).

ოსმალეთი დაჟინებით ცდილობდა აფხაზეთის დაბრუნებას, რაც კიდევ უფრო ამწვავებდა ისედაც რთულ ვითარებას. 1821 წელს მთავარი გიორგი შარვაშიძე გარდაიცვალა. რუსეთის მხარდაჭერით მთავრის ტახტი გიორგის არასრულწლოვანმა ვაჟმა დიმიტრიმ დაიკავა (1821-1822 წწ.), მაგრამ მცირე ხნით, იგი ბიძის, ასლან-ბეგის დავალებით მოწამლეს. რუსეთის მხარდაჭერით მთავარი გახდა გარდაცვლილი მთავრის ძმა მიხეილ შარვაშიძე (1823-1864). მისი ხელისუფლება მუდმივად განიცდიდა ოსმალური ორიენტაციის მომხრეთა თავდასხმებს, რომლებიც კარგად სარგებლობდნენ იმ სიძულვილით, რომელსაც ცარიზმის პოლიტიკა იწვევდა აფხაზ ხალხში (წურწუმია 2012: 116). კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ აფხაზეთმა არაერთი აჯანყება მოაწყვეს 1821, 1824, 1837, 1841, 1842, 1846, 1850 წლებში. ანტირუსულ გამოსვლებში აფხაზებს აქტიურად უჭერდნენ მხარს ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის მთიელები. აფხაზეთის სანაპირო და პორტები სასიცოცხლოდ სჭირდებოდათ გარე სამყაროსთან ურთიერთობისათვის.

ყირიმის ომის პერიოდში აფხაზეთის მთავარმა მიხეილ შარვაშიძემ რუსეთს დიდი სამსახური გაუწია, რისთვისაც იმპერატორმა იგი თეთრი არწივის ორდენით დააჯილდოვა. ამის მიუხედავად, 1856 წელს კავკასიის

მეფისნაცვალმა ნ. მურავიოვმა ყირიმის ომის დროს თითქოს მიხეილ შარვაშიძის ლალატის გამოაფხაზეთის სამთავროს გაუქმების საკითხი აღძრა, მაგრამ იმპერატორმა ეს შუამდგომლობა არ მიიღო. რადგან ომი ჩრდილოეთ კავკასიაში გრძელდებოდა, ამიტომ ცარიზმს მიხეილ შარვაშიძე ჯერ კიდევ სჭირდებოდა. მაგრამ ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის დაპყრობის შემდეგ ვითარება შეიცვალა. რუსეთის გეგმა, შავი ზღვის აფხაზეთის სანაპიროზე კაზაკების დასახლებას ითვალისწინებდა. მისი განხორციელება მთავრის ხელისუფლებისა და მიწისმფლობელი მკვიდრი მოსახლეობის პირობებში შეუძლებელი იქნებოდა (Дзидзария 1982: 250-252), ამიტომ ალექსანდრე II-მ მიიღო აფხაზეთის მთავრის გადაყენებისა და აფხაზეთში რუსული მმართველობის შემოღების გადაწყვეტილება (სცსსა, ფ. 416, ა. 3, ს. 177, ფურც. 48). თუ რა მიზანი ჰქონდა ცარიზმს აფხაზეთში, ცხადყოფს ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორის დ. სვიატოპოლკ-მირსკის, კავკასიის არმიის მთავარი შტაბის უფროსის, კარცოვისადმი 1864 წელს გაგზავნილი წერილი: „თუ აფხაზების ნაწილი სამთავროს გაუქმების შემდეგ თურქეთში გადასახლებას მოისურვებს, ჩვენ ამას ხელი არ უნდა შევუშალოთ“ (ჯანაშია 1988: 7). რუსეთის პოლიტიკა აფხაზეთში არც შემდეგ შეცვლილა. სოხუმის ოკრუგის უფროსი 1900 წელს ქუთაისის გუბერნატორს მიმართავდა: „რუსეთის კოლონიზაციას მხარეში (აფხაზეთში – ჯ.კ., რ.დ.) პოლიტიკური თვალსაზრისით აქვს დიდი სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობა. მით უფრო, რომ აფხაზები, როგორც ოკრუგის ძირითადი მოსახლეობა, დღემდე რჩება უკიდურესად დაბალკულტურულ ეროვნებად განვითარების დონით, მერყევი რელიგიური რწმენით, არაერთხელ გამოავლინა თავისი პოლიტიკური არაკეთილსაიმედობა... ეს მოითხოვს განსაკუთრებულ ყურადღებას, საუკეთესო საშუალებად უნდა ვცნოთ მხარის კოლონიზაცია რუსი მოსახლეობით“ (ქცა, ფ. 186, ა. 1, ს. 69, ფურც. 11-12).

1864 წლის 12 ივლისს აფხაზეთის სამთავრო გააუქმეს, ხოლო მიხეილ შარვაშიძე ვორონეჟში გადაასახლეს. იგი 1866 წელს გარდაიცვალა, ანდერძისამებრ აფხაზეთში ჩამოსვენეს და მოქვის ტაძარში დაკრძალეს (ხორავა 2011: 280-284).

აფხაზეთის სამთავროს გაუქმების შემდეგ შეიქმნა სოხუმის სამხედრო განყოფილება, რომელიც ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორს დაექვემდებარა. მოხელეთა მხრიდან ადგილობრივთა თავისებურებისა და ინტერესების გაუთვალისწინებლობამ აფხაზთა დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია. აჯანყება 1866 წლის 26 ივლისს სოფ. ლიხნში დაიწყო. ხელისუფლებამ სასწრაფო ღონისძიებები მიიღო აჯანყების ჩასახშობად. აჯანყების შემდეგ გაჩნდა აფხაზთა თურქეთში გადასახლების დასაბუთებაც. ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორი მიუთითებდა: „არსებობს მხოლოდ ერთი რადიკალური საშუალება სოხუმის განყოფილების მხრიდან ყოველგვარი საშიშროების აღმოსაფხვრელად. ესაა აფხაზეთის მოსახლეობის თურქეთში გასახლება“ (სცსსა, ფ. 545, ა. 1, ს. 91, ფურც. 23).

რუსეთის ხელისუფლებამ მონდომებით შეადგინა აფხაზთა გასახლების გეგმა. განისაზღვრა 4500 ოჯახის გასახლება. ამ საკითხში რუსეთმა ოსმალეთთან საერთო ენა გამონახა. რუსეთისა და ოსმალეთის თანამშრომლობა აფხაზებისა და სხვა კავკასიელი ხალხების მუჰაჯირობის საქმეში შემთხვევითი არ ყოფილა. თუ რუსეთი აზორიგენი მოსახლეობის გასახლებით კოლონიზაციის საქმეს „აწესრიგებდა“, თურქეთს სურდა მთიელები დაებინავებინა დაუსახლებელ და ნაკლებად დასახლებულ ადგილებში, აგრეთვე რუსეთის საზღვრისპირა რაიონებში. რომელთაც სულთანი გამოიყენებდა როგორც იმპერიაში მიმდინარე ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის ჩასახშობად, ისე რუსეთის წინააღმდეგ მოსალოდნელ ომში (აჩუგბა 1988: 15).

აფხაზთა გადასახლების პირველი ტალღა იყო 1867 წელს. მთავრობამ „გეგმა“ ბოლომდე ვერ შეასრულა – დაგეგმილი 4500 ოჯახის ნაცვლად ოსმალეთში გადასახლდა 3358 ოჯახი, 19.342 სული (სცსსა, ფ. 545, ა. 1, ს. 91, ფურც. 205-250; ხორავა 2011: 73). სამწუხაროდ, აფხაზთა გადასახლების პროცესი ამით არ დასრულებულა. რუსეთს სურდა ახლად შეერთებული მხარე ეკონომიკური და დემოგრაფიული თვალსაზრისითაც აეთვისებინა, რათა იგი იმპერიის ორგანულ და განუყოფელ ნაწილად გადაექცია. რისთვისაც აუცილებელი იყო ფართომასშტაბიანი კოლონიზაცია, სწორედ ეს იყო კავკასიის არაერთი ერის, მათ შორის აფხაზთა, მშობლიური ადგილებიდან აყრისა და ოსმალეთში გადასახლების – მუჰაჯირობის ძირითადი მიზეზი.

მშობლიური მიწიდან განდევნილი აფხაზები ძირითადად სახლდებოდნენ ოსმალეთის იმპერიის საზღვრებში, მათ შორის ამჟამინდელი სირიის, იორდანის, თურქეთის, ეგვიპტისა და სხვა ტერიტორიებზე. მუჰაჯირთა გარკვეული ნაწილი სხვადასხვა მიზეზის გამო დამკვიდრდა აჭარაში. აფხაზთა პირველი დასახლებები აქ გაჩნდა ჯერ კიდევ XIX საუკუნის პირველ ნახევარში (ჭიჭინაძე 1912: 169). ეს იყო ე.წ. საოჯახო-ინდივიდუალური მიგრაციის შედეგი და, როგორც ჩანს, განისაზღვრებოდა ძირითადად რელიგიური და სოციალური მიზეზებით. აჭარაში გადმოსახლებულმა აფხაზებმა შეინარჩუნეს თავიანთი მშობლიური ენა, მათ შორის აფხაზურის ისეთი დიალექტი, რომელზეც დღეს თვით აფხაზეთში აღარ საუბრობენ (გვანცელაძე... 2011: 37).

აფხაზთა პირველი დასახლებები აჭარაში XIX საუკუნის პირველ ნახევარში დაწყებულა (ზ. ჭიჭინაძე, თ. აჩუგბა...). ჩვენ მიერ შეკრებილი სავსე მასალებით იკვეთება, რომ აფხაზები აჭარაში უფრო ადრეც ყოფილან დასახლებული (მაგ., ცნობილი ბათუმელი ექიმის, თენგიზ შერვაშიძის მონათხრობით, შერვაშიძეები აჭარაში XVIII საუკუნის 80-იანი წლებიდან დამკვიდრებულან. მაგრამ აშკარაა, რომ აჭარაში მცხოვრები აფხაზების ძირითადი ნაწილი ე.წ. დიდი მუჰაჯირობის დროს, XIX საუკუნის 60-70-იან წლებში, გადმოსახლებულა. ამას ადასტურებს ჩვენ მიერ შეკრებილი მასალებიც.

აჭარაში აფხაზთა პირველი დიდი ჯგუფი გამოჩნდა 1867 წელს, მას შემდეგ, რაც რუსეთის ხელისუფლებამ ჩაახშო 1866 წლის აჯანყება და მოსთხოვა აფხაზეთის მოსახლეობას თურქეთში გადასახლება. მაშინ აჭარა ჯერ კიდევ შედიოდა ოსმალეთის შემადგენლობაში. აფხაზების ნაწილი დასახლდა რეგიონში, რომელიც კლიმატურ-გეოგრაფიულად ძალიან ჰგავს აფხაზეთს. მათ არჩევანს ალბათ ისიც განაპირობებდა, რომ აფხაზები ქართველ ხალხს მოძმე ერად აღიქვამდნენ და მანამდეც ჰქონდათ მათთან თანაცხოვრების გამოცდილება (გვანცელაძე... 2011: 61).

მეორე უფრო დიდი ჯგუფი აფხაზებისა აჭარაში დასახლდა 1878-1880 წლებში, როცა ახალი დამთავრებული იყო რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წლების ომი. ამ ომში აფხაზთა ნაწილმა თურქებს დაუჭირა მხარი, რაც საბაზად გამოიყენა რუსეთმა.

აფხაზები აჭარაში თავიდანვე ქობულეთ-სარგის ზღვისპირა ზოლში სახლდებოდნენ, მაგრამ მას შემდეგ, რაც 1878 წელს აჭარა რუსეთის ხელთ აღმოჩნდა, მათი ნაწილი აფხაზეთში დაბრუნდა, ნაწილი კი თურქეთის სიღრმეში გადავიდა საკუთარი ნებით, ან იძულებით განიდევნა რუსეთის ხელისუფლების მიერ. აფხაზთა ჯგუფები დარჩა ბათუმის სხვადასხვა უბანში (ბარცხანაში, „გარადოკში“, „პივზავოდის“ უბანში) და ბათუმის ახლომახლო მდებარე ქართულ სოფლებში: ფერიაში, ურეხში, მნათობში, სალიბაურში, ქვედა სამებაში, ანგისაში, მინდაში, ადლიაში, კახაბერში, ჭარნალში... აქ დასახლებულ აფხაზებს დროდადრო ემატებოდნენ თურქეთის სიღრმიდან წამოსული სამშობლოში დაბრუნების მოსურნე აფხაზებიც.

ასე შეიქმნა პირველი აფხაზური დასახლებები აჭარაში: ნურიის უბანში, ანგისაში, სოუქსუში, სალიბაურში, ჩელტაში, ადლიაში, გონიოში, ჭარნალში, მახინჯაურში და ა.შ. ჯიფორდ პალგრევის ცნობით, 1877-1878 წწ. რუსეთ-ოსმალეთის ომის წინ აჭარაში დაახლოებით 10 000 აფხაზი და ჩერქეზი ცხოვრობდა. მიგრაციული პროცესები გრძელდებოდა და სტატისტიკაც იცვლებოდა, მაგრამ აფხაზთა ძირითადი დასახლების ადგილი ბათუმი და მისი შემოგარენი იყო, ფაქტობრივად, ასე რჩება დღემდე.

2002 წლის აღწერის მონაცემებით, აჭარაში ცხოვრობდა 1558 აფხაზი, მათგან 800 – ბათუმში, 645 – ხელვაჩაურის რაიონში.

გადმოსახლებული აფხაზები ძალიან კარგად მიიღო ადგილობრივმა მოსახლეობამ. თითქმის 1,5 საუკუნის მანძილზე ბათუმში არ ყოფილა აფხაზთა და ქართველთა შორის რაიმე არსებითი ინციდენტიც კი (აფხაზები აჭარაში 2018: 27).

აფხაზები აქტიურად მონაწილეობდნენ და ამჟამადც მონაწილეობენ ჩვენი რეგიონის პოლიტიკური, ეკონომიკური თუ კულტურული ცხოვრების სხვადასხვა სფეროში.

აფხაზურ საგვარეულოთა ცნობილი წარმომადგენლები არიან: ხაშიმ სმირბა, შერიფ აბდიბა, მემედ ბედია, ხალილ ფშანავა, ალი ჩამბა, ფერიდე აცამბა, ანზორ კუდბა, ნუნუ ჩაუშბა და ა.შ.

გადმოსახლების დროისა და სადაურობის მიხედვით, აჭარაში მცხოვრები აფხაზები რამდენიმე ჯგუფად შეიძლება დაიყოს:

ა) რომელთაც ზუსტად არ იციან, როდის და საიდან გადმოსახლდნენ;

ბ) რომლებიც XVIII საუკუნის ბოლოსა და XIX საუკუნის I ნახევარში გადმოსახლდნენ. ამ შემთხვევაში გადმოსახლების მიზეზი პირადულ-ყოფითი ხასიათისა იყო, მაგ., კონფლიქტი მეზობელთან (მკვლელობა, მაგ., ფერიელი ჩამბების შემთხვევაში), ან ქალის მოტაცება (მაგ., ჭარნაღელი აკვაზბების შემთხვევა);

გ) ვინც მუჰაჯირობის დროს XIX საუკუნის 60-70 წლებში გადმოსახლდა აჭარაში (ასე მიიჩნევა აჭარაში მცხოვრები აფხაზების ძირითადი ნაწილი);

დ) ვინც იცის გადმოსახლების კონკრეტული წელი, ადგილი, თუ უშუალოდ ვინ გადმოსახლდა და ა.შ. (მაგ., ანზორ კუდბას შემთხვევაში – 1864 წელს სოჭის მხრის კუდეგსთადად რუსეთის წინააღმდეგობის გამო წამოვიდა სამი ძმა, მათგან ორი დამკვიდრდა აჭარაში, ფერიაში, ხოლო მესამე ძმა ქერიმი თურქეთში წასულა; ზაურ ასაძბას შემთხვევაში – 1896 წელს აჭარაში გადმოსახლებულა ალი საძბა, ბზიფის ხეობიდან...) (აფხაზები აჭარაში 2018: 28).

აჭარაში დამკვიდრებული აფხაზების მდგომარეობა არ იყო მშვიდი; 877-1878 წწ. რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს არაერთ მათგანს მეორედ მოუხდა მუჰაჯირად წასვლა. (შემდეგ – პოლიტიკური კატაკლიზმები, რევოლუციები). ქალაქის განაშენიანების საბაზით ხელისუფლება მოითხოვდა მათგან შეეცვალათ საცხოვრებელი ადგილი – სხვაგან გადასახლებულიყვნენ.

აფხაზებს ოდითგანვე ჰქონდათ კეთილმეზობლური დამოკიდებულება ადგილობრივ მოსახლეობასთან, რაც მჭიდრო მოყვრულ ურთიერთობებში გადადიოდა. მაგ., ჭარნაღში მცხოვრებ აკვაზბებს 20-მდე ქართულ გვართან ჰქონია მოყვრობა: კვირიტიძე, გოგიტიძე, ბექთაშვილი, რიჟვაძე, კაკაბაძე, ფევაძე, კახიძე, აფაქიძე, დუმბაძე, სურმანიძე, ლომაძე, მალაყმაძე, სირაბიძე, ხაჯიშვილი, ვარშანიძე, ჩერქეზიშვილი, ხალვაში, გორგილაძე (აფხაზები აჭარაში 2018: 29).

სამშობლოდან დევნილ აფხაზთა ერთი ნაწილი აჭარის ტერიტორიაზე გადმოსახლდა. შესწავლილი მასალების მიხედვით, მათი საგრძნობლად დიდი ჯგუფების დასახლება აჭარის ზღვისპირეთში XIX საუკუნის 60-იან წლების დასაწყისიდან მიმდინარეობდა. გაზ. „დროების“ 1882 წლის იანვრის ნომერში გამოქვეყნებული აფხაზი მუჰაჯირების განცხადების მიხედვით, რომელიც ბათუმის ოლქის სამხედრო გუბერნატორის მისამართით იყო დაწერილი, ირკვევა, რომ აფხაზების ერთი ჯგუფი ბათუმში 20 წლით ადრე, ე. ი. 1862 წლისათვის, დასახლებულა. ამავე, 1862 წელს აფხაზების აჭარაში დასახლებაზე მიუთითებს გაზ. „ჩერნომორსკი ვესტნიკში“ 1900 წლის 12 იანვარს დაბეჭდილი წერილიც. პრესის მასალებს ადასტურებს საარქივო მონაცემებიც, რომელიც მიუთითებს, რომ აფხაზთა ჯგუფი 60-იანი წლების დასაწყისში დასახლებულა ბათუმში, ე.წ. „ნურიე გელის“ უბანში. ბათუმში მცხოვრები ერთ-ერთი მუჰაჯირი აფხაზი ხუსეინ ხასანის ძე გაბლია სტამბოლში რუსეთის გენერალურ კონსულს აცნობებდა, რომ იგი წარმოშობით სოხუმელია, სოფელ კელასურიდან, რომელიც თავის

თანამომძმეთა სამი ათას ოჯახთან ერთად 15 წლის წინათ ჩამოსახლდა ბათუმში (სცსსა, ფ. 545, ა. 1, ს. 2073, ფურც. 56). წერილი დაწერილია 1879 წელს. ჩანს, რომ აფხაზების საკმაოდ დიდი ჯგუფის ჩამოსახლება აჭარაში 1864 წელს მომხდარა. ამ მხრივ საინტერესოა ცნობილი მწერლის გ. წერეთლის ცნობა, რომელიც გაზ. „გოლოსში“ დაიბეჭდა 1878 წლის 14 მაისს. წერილის ავტორს ქობულეთში დაუქირავებია იალქნიანი ნავი, რომლის მენიჩბეები აფხაზი ჭაბუკები ყოფილან, მათ მწერლისათვის უცნობებიათ, რომ ისინი, სხვა მუჰაჯირებთან ერთად, სოხუმიდან ბათუმში გადმოუსახლებიათ. ამ ცნობითაც ირკვევა, რომ აფხაზთა გარკვეული ჯგუფი იმავე 1864 წელს დასახლებულა აჭარაში.

მოპოვებული დოკუმენტები თუ საველე-ეთნოგრაფიული მასალები ცხადყოფს, რომ აფხაზები აჭარაში არა მარტო უშუალოდ აფხაზეთიდან გადმოსახლების შემდეგ მკვიდრდებოდნენ საცხოვრებლად, არამედ ოსმალეთში გადასახლების შემდეგაც ბრუნდებოდნენ აჭარაში იმ იმედით, რომ აქედან ისევ მშობლიურ მიწა-წყალს დაუბრუნდებოდნენ. მაგრამ ჯერ ოსმალეთის, შემდეგ კი რუსეთის ხელისუფლება არ ამღევდა მათ სამშობლოში დაბრუნების ნებას, რის შემდეგაც მათი ნაწილი აჭარაში რჩებოდა საცხოვრებლად, ნაწილი კი უკან ოსმალეთში ბრუნდებოდა. მაგალითად, ჯერ კიდევ 1865 წლის 17 მაისს ტრაპიზონში რუსეთის გენერალური კონსული ა. მოშნინი იტყობინებოდა, რომ არტანუში გადასახლებული ჩერქეზები ბრუნდებიან ბათუმში და იმუქრებიან, რომ მოაწყობენ აჯანყებას, თუ ოსმალეთის ხელისუფალნი არ მიუჩენენ მათ დასასახლებლად უკეთეს ადგილს, ზოგიერთი მათგანი გაემართა მდ. ჩურუქ-სუსაკენ (მდ. ჩოლოქი), იმ განზრახვით, რომ გაარღვევდნენ ოსმალეთ-რუსეთის სახელმწიფო საზღვარს წმ. ნიკოლოზის ფორტთან და გადავიდოდნენ რუსეთის სამფლობელოში. დოკუმენტში აღნიშნულია, რომ ამ ფაქტით შეწუხებული რუსეთის კონსული სთხოვდა ოსმალეთის ადგილობრივ ხელისუფალთ, არ დაეშვათ ჩერქეზების მიახლოება რუსეთის საზღვართან. მუჰაჯირთა განზრახვის ჩასაშლელად გამოყვანილ იქნა რეგულარული ჯარის ნაწილები (Дзидзария 1982: 237).

აფხაზ ემიგრანტთა თურქეთიდან სამშობლოში დაბრუნების ამსახველი მასალები ხშირად იბეჭდებოდა XIX საუკუნის 70-80-იანი წლების ქართულ პრესაში.

საარქივო მასალები და პრესის მონაცემები ცხადყოფენ იმ ტრაგიკულ მოვლენებს, რაც თან ახლდა აფხაზ მუჰაჯირთა სამშობლოში დაბრუნების მცდელობას. მოსახლეობა ბრუნდებოდა როგორც გემებით, ისე ფეხით. ორივე შემთხვევაში, ისინი ბათუმზე გავლით მოდიოდნენ, მაგრამ ბათუმის ხელისუფალთ ზემოდან მიღებული ჰქონდათ მითითება, არ დაეშვათ აფხაზების დაბრუნება სამშობლოში (Френкель 1879: 81).

თურქეთიდან ბათუმში ჩამოსული აფხაზებით დატვირთულ გემებს რუსეთის მთავრობა უკან აბრუნებდა, თურქეთის ხელისუფლება მათ ხელმეორედ აღარ იღებდა და ზარბაზნის სროლით ზღვაში ერეკებოდა. „აფხაზებს, – წერდა გაზეთი „დროება“, – ბურთივით ისვრიან ჩვენი პორტიდან ოსმალთა პორტამდის, საიდანაც იმათ თოფის სროლით აბრუნებენ უკან და არიან ეს საწყლები გაჩერებული ორ მიწას შუა იმედმოღებულნი და სასოწარკვეთილნი“. თოფის სროლითვე ეგებებოდა

რუსეთის ხელისუფლება იმ მუჰაჯირებს, რომლებიც დიდი სიძნელების გადალახვის შემდეგ აფხაზეთის ნაპირებს აღწევდნენ. გაზ. „დროება“, რომელიც აქტიურად ეხმარებოდა აფხაზეთის მუჰაჯირობასთან დაკავშირებულ ყველა ფაქტს, იუწყებოდა: „სოხუმის სამხედრო რაზმის უფროსი პოლკოვნიკი არაკინი, როგორც რამდენჯერმე იყო გაზეთებში გამოცხადებული, თოფითა და ზარბაზნით ხვდებოდა ყველა აფხაზეთსა და ჩერქეზებს, რომელნიც კი იმის მაზრაში შავი ზღვის ნაპირზე ფეხის გადმოდგმას ბედავდა“ (დროება 1880).

XX საუკუნეში, პირველი მსოფლიო ომის დროს, ბათუმის ოლქში შექმნილმა რთულმა სამხედრო-პოლიტიკურმა ვითარებამ აიძულა აჭარაში მცხოვრებ აფხაზთა გარკვეული ნაწილი კვლავ მიეტოვებინა აჭარა. ზოგი მათგანი აფხაზეთში გადასახლდა, ზოგიც – თურქეთში. 1918 წლიდან ერთი ნაწილი აჭარაშივე დაბრუნდა და მათი შთამომავლებიც დღემდე აქ ცხოვრობენ.

გამოყენებული ლიტერატურა და წყაროები

- აჩუგა 1988: აჩუგა თ., აფხაზთა დასახლება აჭარაში, ბათუმი, 1988.
- აფხაზები აჭარაში 2018: აფხაზები აჭარაში წარსული და თანამედროვეობა, ბათუმი, 2018.
- გვანცელაძე... 2011: გვანცელაძე თ., ტაბიძე, მ., გითოლენდია თ., ჭაავა ს., აჭარაში მცხოვრები აფხაზების იდენტობის მთავარი ასპექტები (რუსულ ენაზე) თბილისი, 2011.
- ნარკვევები 1960: აფხაზეთის ასსრ ისტორიის ნარკვევები. თბილისი, 1960.
- დროება 1880: გაზეთი „დროება“, №223, 1880.
- სამსონაძე 1988: სამსონაძე მ., საქართველოს გაერთიანების პრობლემა და საგარეო ორიენტაცია XVIII საუკუნეში, თბილისი, 1988.
- სვანიძე 2007: სვანიძე მ., თურქეთის ისტორია (1299-2000), თბილისი., 2007.
- ქორთუა 1964: ქორთუა ნ., საქართველო 1806-1812 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომში, თბილისი, 1964.
- წურწუმია 2012: წურწუმია ზ., აფხაზეთი რუსეთ-ოსმალეთის ურთიერთობებში, თბილისი, 2012.
- ჯანაშია 1988: ჯანაშია ს., გიორგი შარვაშიძე, შრომები, VI, თბილისი, 1988.
- ჭიჭინაძე 1912: ჭიჭინაძე ზ., ქართველ მაჰმადიანთა დიდი გადასახლება ოსმალეთში. თბილისი, 1912.
- Дегоев 2001: Дегоев В., Большая игра на Кавказе (история и современность), Москва, 2011.
- Дубровин 1871: История воин владычество русских на кавказе, т. II, СПб, 1871.
- Дзидзария 1988: Дзидзария Г., присоединение Абхазии к России , Сухуми, 1988.

Дзидзария 1982: Дзидзария Г., мохаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия, Сухуми, 1982.

Очерки истории абхазской АССР 1960: Очерки истории абхазской АССР , ч.1, Сухуми, 1960.

Россия и Восток 2002: Россия и Восток, СПб, 2002.

Френкель 1879: Очерки Чурук-су и Батума, Тифлис, 1879.

სცსსა: საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 416, საქმე 177; ფონდი 545, საქმე 91, 314, 2073.

ქცა: ქუთაისის ცენტრალური არქივი, ფონდი 186, საქმე 69.